

УДК 141+177

ГУМАНІСТИЧНІ ІДЕЇ ФІЛОСОФІЇ АБУ БАКРА АР-РАЗІ

Рахім Амір Хуссейн

*Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
філософський факультет,
кафедра філософії і основ загальногуманітарного знання
вул. Новосельського, 64, 65082, м. Одеса, Україна*

Гуманізм є засадничою основою філософії видатного персидського мислителя IX – X ст. Абу Бакра ар-Разі. Людина в роботах ар-Разі постає найвеличнішою істотою, найкращим з усіх природних створінь. Значимість людини не залежить від її соціального походження, місця і статусу в суспільстві. З позицій гуманізму він стверджує, що Бог створив усіх людей рівними, критикує насильство й аморальну поведінку, розмірковує щодо обов'язків і образу життя філософа, проголошує евідемоністичний підхід до визначення сенсу життя.

Ключові слова: гуманізм, ісламська філософія, фальсафа, духовна медицина, етика, раціоналізм, мораль, перипатетизм, платонізм, доброчесність, евідемонізм.

Творче осмислення філософської спадщини минулого має особливе значення для розвитку сучасної філософської думки. Актуальність дослідження робіт представників філософської та суспільно-політичної думки визначається необхідністю ідентифікації нації в епоху глобалізації, висвітлення історії національної філософії і розробки національної ідеї. Сучасна філософія Ірану є продовженням тієї класичної традиції, що бере свій початок у стародавні часи і ніколи не переривалась, але не була належним чином оцінена істориками філософії. Внесок іранського народу, як і багатьох інших народів, у скарбницю світової культури величезний, тому вивчення творчості його вчених, філософів є однією із нагальних задач сучасних дослідників.

Актуальність окресленої проблеми визначається і тим, що темпи процесів глобалізації, пропаганда культури насильства, ігнорування загальнолюдських і релігійних цінностей вимагають звернення до людини, її внутрішнього світу і буття. У цій ситуації незмірно зростає необхідність дослідження практичної філософії, у якій найбільш повно розглядаються проблеми людського буття, морального самовдосконалення і духовних пошуків людини. Величезний інтерес у цьому аспекті становить творча спадщина видатного персидського мислителя IX – X ст. Абу Бакра ар-Разі.

Дослідження поглядів ар-Разі ведеться з п'яти основних напрямів: медичного, хімічного, філософського, математичного і фізичного. Втім, саме філософські роботи ар-Разі найменш досліджені у світовій історико-філософській науці. Серед дослідників творчості ар-Разі насамперед необхідно назвати іранських філософів: Мухаммад Наджамаді, Сайд Мухаммад Табатабаї, Аббас Ікбал, Мухаммад Муїн, Аліасгар Хікмат, Аліасгар Халабі, Махді Мухаккік. Світогляд ар-Разі також розглядається у роботах таджицьких учених: Г. Ашурова, А. Богоутдінова, М. Діноршоева, М. Мірбобоева, М. Осімі, А. Девонакулова, Ш. Муллоабдолова, А. Шамолова, Н. Негматова, М. Ісоєва, Х. Мірзозода, М. Раджабова, Н. Кулматова, Ф. Сіроджева, А. Шаріпова. Низка проблем середньовічної ісламської філософії стали предметом роздумів українських дослідників О. Борисової, М. Лубської, М. Якубовича, А. Ухтомського та ін. Однак філософська спадщина Абу Бакра ар-Разі в Україні залишається майже невідомою.

Метою дослідження є аналіз гуманістичних ідей філософії Абу Бакра ар-Разі.

Гуманізм як ідейна домінанта всієї світової культури, що стверджує цінність людини для суспільства і держави, є квінтесенцією антропологічного аксіологічного антропоцентризму. В науковій літературі зазвичай відзначають, що гуманізм є суто європейським досягненням. Однак перш ніж утвердитись у суспільстві як цінність, гуманізм пройшов складний шлях оформлення своїх основних ідей і принципів. Ідеали гуманізму вперше були усвідомлені вже філософами стародавнього світу. Є. Фролова пропонує розглядати гуманізм як «історико-культурний, морально-культурний феномен, який характеризує ідейний настрій епохи, свідомість народів, які живуть у ній» [1, с. 64].

Розвиток філософської думки і загальне піднесення культури в мусульманському світі IX – XII ст. є невід'ємною частиною загальносвітової гуманістичної культурної традиції. Один із найвідоміших сучасних ісламських інтелектуалів Мохаммед Аркун відзначає: «... тривалий час невизнаним залишався арабський гуманізм, який отримав розвиток і розповсюдився на всьому середземноморському просторі приблизно між 800 і 1300 роками, тобто набагато раніше гуманістичного руху в Італії» [2]. На думку М. Аркуна, арабський гуманізм об'єднує філософську думку Стародавньої Греції, епохи еллінізму, іудо-християнську теологію та гуманістичні ідеї європейського Відродження. Мусульманські філософи зуміли поєднати античну філософську традицію з ісламом, у результаті чого виникла течія аль-фальсафа. Цей термін часто перекладають як «світська філософія», але його сенс набагато ширший. Професор М. Лубська відзначає, що особливістю фальсафа була її «близькість до життєвих речей, прагнення за допомогою філософії відповісти на практичні запити суспільства» [3, с. 142]. Основною рисою фальсафа став інтерес до людської особистості на рівні моралі, що свідчить про утвердження принципу гуманізму. Не лише в мусульманській філософії, а й у цілому в ісламі людина визнається однією із найвищих цінностей, іслам – це той шлях, що веде до розкриття людиною своєї сутності через відданість Богу.

Основною проблемою, на якій зосереджувалась увага середньовічної ісламської філософії, є формування духовно активної і досконалої людини. Найважливішою умовою формування духовної людини ісламські філософи вважали підкорення почуттів законам розуму, який є основою досконалої поведінки людини, на їхню думку, розумність і моральність невід'ємні одна від одної. Відмовляючись від законів розуму, людина позбавляє себе осмисленого, добродесного життя, моральної чистоти, підпадає під дурний вплив, наслідки якого можуть бути трагічними. Перські філософи, поети і просвітителі, такі як Ібн Сіна, Абу Бакр ар-Разі, Нізам ал-Мульк, Аль-Біруні, Нізамі Гянджеві, Фарід ад-Дін Аттар, Джалаледдін Румі, Абу Хамід аль-Газалі, Сааді Шіразі та багато інших, вважали, що людина здатна розумом оцінити свої дії і вчинки.

Гуманістичний підхід є засадничим принципом усієї філософської системи Абу Бакра Мухаммада ібн Закаріа ар-Разі. Усі питання, що піднімались у його філософських роботах, найтіснішим чином були пов'язані з проблемами гуманізму. Людина в роботах ар-Разі постає найвеличнішою істотою, найкращим з усіх природних створінь. Значимість людини не залежить від її соціального походження, місця і статусу в суспільстві. Гуманізм Ар-Разі проявлявся і в його практичній діяльності: він завжди піклувався і допомагав бідним, для нього не існувало національних, релігійних чи расових меж і заборон.

Термін «духовна медицина» був широко поширеним на Сході. Всі середньовічні ісламські філософи вважали душу джерелом людських діянь – як моральних, так і аморальних, усіх якостей, властивостей, спонукань, тому «духовна медицина» була для них ученням про шляхи, засоби і методи виховання у людині високих моральних принципів, подолання низьких моральних якостей і вчинків. «Духов-

на медицина» у цьому контексті є синонімом поняття «етика». На думку ар-Разі, етика формує моральну свідомість, правильне уявлення про природу людини, її духовні сили, сенс життя і діяльності, сприяє задоволенню життям, досягненню щастя і позбавляє від страждань. Відомі декілька робіт різних авторів із цією назвою: Ал-Кінді, засновника арабської філософії, твір якого не зберігся до нашого часу, Абу Бакра ар-Разі, Абу ал-Фараджа Абу ар-Рахмана ібн Джавзі, Абу Ісхака Ібрахіма ібн Юсуфа Аш-Ширазі.

Гуманізм Абу Бакра ар-Разі виразно демонструє його діалог з Абухотамом Разі. Абу Бакр ар-Разі запитує в Абухотамі Разі: «Яким чином Ви пізнали обов'язковість того, що Бог деяким племенам дає пророцьку місію, а інших позбавляє цього достоїнства і переваги? І ті, кому дав пророцьку місію, мають привілеї над іншими й очолюють народ, і цілі народи мають потребу в них?!» Абухотам Разі питає в Абу Бакра ар-Разі: «На твою думку, що повинен робити Бог із досконалим розумом?!» Абу Бакр ар-Разі відповідає: «Буде краще, якщо Бог, цілитель і милосердний, своїм досконалим розумом дав би всім своїм рабам можливість пізнати свої вигоди сьогодні та в майбутньому. І деяким людям не давав би переваги над іншими. Це ближче людській душі і розуму, ніж зробити окремих проводирями для інших. У результаті чого кожний клан висуває свого проводиря і не визнає проводиря іншого клану, за ними йде народ з мечами один на одного, і всіх охоплює горе і нещастя. Потім почнуться війни між ними, і в результаті вони загинуть, уже було багато випадків, коли на цьому шляху гинуло багато людей» [4, с. 17]. Судячи з цього діалогу, філософ визнає Бога тільки тоді, коли він пробуджує у серцях людей любов і доброзичливість, співчуття і милосердя, коли всі його дії спрямовані на благо народу, а не на шкоду йому. Ар-Разі досить правильно розумів сутність і зміст тих політичних і соціальних процесів, що відбувались у сучасному йому суспільстві. Він упевнений, що політична, соціальна, расова нерівність завжди стають причиною війни і зіткнень між народами, зверхність одного народу над іншим він вважав безпідставною. Причиною нерівноправності між народами він вважає не саме суспільство, а неправильне натхнення Бога стосовно своїх рабів. Ар-Разі прямо вказує: «... не давав би окремим людям перевагу над іншими» [4, с. 17].

Усупереч загальнопоширеним поглядам того часу ар-Разі не визнає ідеї богообраності і пророчої місії окремих народів. Із позицій гуманізму і людяності він стверджує, що Бог створив усіх людей рівними, тому жодний народ не може бути вищим за інші народи та претендувати на управління ними. На думку мислителя, Бог обрав людину серед усіх інших істот для того, щоб вона управляла ними, людина є посланцем Бога на землі, отже, немає жодних підстав для того, щоб та чи інша нація вважала себе богообраною. Ар-Разі підкреслював, що людині не потрібні пророки, які б наставляли її у житті, в пізнанні сутності добра, зла, користі і шкоди; людина рівна Богу, «якщо людський розум налаштований на дослідження і пошук, то він здатний пізнати все» [5, с. 24]. Закликаючи людей до розумної поведінки, філософ оспорує будь-яку користь від пророцьких чудес, а пророки та імами, на його думку, стали причиною загострення протиріч в ісламському суспільстві. Найціннішим подарунком Бога для людей є розум, людина мусить більше вивчати, досліджувати, аналізувати і порівнювати різні погляди, звільняючись тим самим від темряви невігластва і безглуздя; могутність, гідність і перевага людини виражаються у її наукових знаннях.

Раціоналізм узагалі є стрижневою особливістю вчення ар-Разі, завдяки розуму людина не лише пізнає оточуючий її світ, а й пізнає саму себе, свій внутрішній духовний світ, свої здібності. Тому розум у філософа є провідною рисою людини, очолює усі інші її духовні якості, має правити нею. Розум мобілізує, дає можливість протистояти хвилиним, оманливим бажанням, пристрастям і поривам, він утримує людину від скоєння нерозважливих учинків, сприяє тому, щоб життя було сповнене сенсу і насолодами. На думку

ар-Разі, дії і вчинки людини, які не відповідають вимогам розуму, є аморальними. Подібні розмірковування відповідають сократичній традиції в античній філософії, з якою ісламські мислителі були не просто ознайомлені, а й розвивали у своїх роботах основні ідеї платонізму та перипатетизму. Тому погляди Сократа, який ототожнював моральність зі знанням, були відомі в ісламській філософській думці. Однак такої думки дотримувався не лише Сократ, ми можемо провести паралель між поглядами філософів, яких розділяли час, простір, культурні, релігійні і цивілізаційні відмінності: німецький філософ XVIII ст. І. Кант також вважав, що основу моралі необхідно шукати в людському розумі, бути моральним для нього означало бути розумним.

Місце людини в середньовічному суспільстві визначалося її становим походженням, посадою і майновим положенням. Ар-Разі, на відміну від загальноновизнаних поглядів, вважав, що основними чеснотами людини є мудрість і вміння, розум, добродійство і милосердя, благодіяння і любов до людей: «Мудреці не вважають багатими тих, хто має багатство. На їхню думку, багатими є ті, хто володіє професією...» [4, с. 17].

Розмірковуючи щодо політичного і соціального становища чиновників у суспільстві, філософ стверджує: «Якщо нам раптом випаде можливість опинитись у ще більш благополучному стані без насильства над душею і без введення її в оману, краще і бажаніше для нас відмовитись від переміщення у нього, бо нас усе одно не минуть ті нещастя і біди, які ми вище назвали, навіть після такого неймовірно легкого досягнення омріяного положення. Але якщо ми перейдемо у цей стан, то нам доведеться не змінювати навіть саму малість із того, що є опорою життєдіяльності нашого організму в сенсі їжі, напоїв, одягу й усіх інших атрибутів, які були властиві нашим первинним станам і звичкам, щоб наші душі не набули схильності до непомірних надмірностей і не звикли б до умов, які потім будуть наполегливо домагатися від нас у разі їх зникнення, а також для того, щоб із їх зникненням нас не спіткав би сум» [4, с. 106]. Крім того, посадою «ми маємо оволодіти за допомогою людської мудрості й переваги, покладатися на свій розум, а не на свої захоплення і бажання» [4, с. 109]. Реальність була іншою: «захоплення і бажання» посадовців в Аббасидському халіфаті і державі Саманідів ставало важким тягарем для простого народу.

У роботі «Ознаки щастя і багатства» ар-Разі знову підкреслює, що людина є найкращим творінням Бога і природи, а любов до інших – найточнішою ознакою успіху і багатства: «Ознака успіху і багатства – душа людини має бути вільна від ненависті, злих намірів і ворожнечі... Людина має любити інших, намагатися виправити у них усе погане, і ніколи вона не повинна їх розбещувати» [4, с. 113]. Прагнення до добра є сутнісною характеристикою людини; намагання заподіяти комусь зло, радість із приводу нещастя і бід інших людей ар-Разі вважав ознакою глибокої моральної хвороби і наполягав на психічному та моральному лікуванні таких людей. Кожна людина повинна творити добро і приносити користь.

Ставлення ар-Разі до насильства також містить у собі гуманістичні цінності: він вважав насильство недопустимим як щодо іншого, так і до самого себе. Філософ наводить приклади насильницьких, антигуманних дій у релігійному житті різних народів: самоспалення індусів заради злиття з богом, відмова маніхейців від статевого життя, крайній аскетизм християнських монахів і деяких представників ісламу [5, с. 83]. Всі ці дії для мислителя є проявом насильства над людиною і нерозумного ставлення до себе. Водночас він допускає застосування насильницьких дій стосовно тих, хто навмисно завдає шкоду іншим людям чи суспільству.

Гуманістичний характер учення Абу Бакра ар-Разі проявляється і в його міркуваннях щодо обов'язків і способу життя філософа. Чесноти, які є обов'язковими для філософа, –

це справедливість, гуманність, єдність слова і вчинків. Моральний обов'язок філософа полягає у тому, щоб роз'яснити людям необхідність служити загальній справі й інтересам народу, розробити і розповсюджувати культуру спілкування, яка має ґрунтуватися на доброзичливих і дружніх відносинах. Задача філософа – пояснювати і доводити до людей необхідність порядності і згубності неправедного життя, виховувати в них прагнення до добродісної поведінки, освоєння професії як основи благополуччя і щасливого життя, взаємодопомоги як основи особистого щастя і суспільного порядку. Сам Абу Бакр ар-Разі, як і Сократ, будував своє життя відповідно до своїх переконань, реалізовував їх на практиці, прагнув захистити людей від фізичних і духовних страждань, насильства, допомагав їм відстоювати свою честь і гідність, інтереси і право на щастя.

Одним із проявів гуманізму Абу Бакра ар-Разі є його критика нищоті, пороків. Критикуючи аморальні дії та вчинки, порочну поведінку, філософ ставив конкретні цілі: виправлення та вдосконалення моральних підвалин особистості і суспільства, забезпечення морального і фізичного здоров'я людини, духовного і морального прогресу суспільства, формування моральних засад радісного і щасливого життя. Мислитель переконаний у тому, що особистість, у якій переважають негативні, ниці моральні якості та мотивації, неминуче деградує і духовно, і фізично, і психічно, а її життя стає нестерпним. Абу Бакр ар-Разі як філософ-гуманіст приділяє багато уваги аналізу сутності моральних недугів, шляхів і засобів їх подолання. Він переконаний, що здатність людини приборкувати свою натуру є всеосяжною і загальнодоступною, тому «немає необхідності говорити про те, що між народами у цій справі існує перевага одного над іншим і величезна відмінність» [5, с. 26].

Людина в ар-Разі – це суспільна істота, тут його погляди збігаються з Аристотелем, він не уявляє людину поза суспільством і взаємної підтримки. Стати людиною, досягти моральної досконалості, щастя і благополуччя можливо тільки в суспільстві, людському оточенні. Поза суспільством окрема людина взагалі не може вижити, а якщо виживе, то її життя «буде диким, звірячим і грубим, бо вона буде позбавлена можливості людського співробітництва і підтримки, які роблять наше життя сприятливим і умиротвореним» [4, с. 135]. Люди можуть створити суспільство тільки разом, керуючись взаємодопомогою. Взаємодопомога як умова існування людського співтовариства зумовлена тим, що окрема людина не в змозі одночасно займатись усіма видами діяльності, які потребує її існування. Це спонукає людей до обміну продуктами своєї діяльності, взаємодопомоги і взаємодії. Саме це допомагає досягти не лише матеріальних благ, таких як благополуччя і добробут, а й спокою, щастя і моральної досконалості. Лише разом вони можуть подолати всі труднощі, створити державу з високою культурою. Ар-Разі бачив свій обов'язок як філософ, лікар, учитель у тому, щоб виховувати людей у дусі єдності, взаємодопомоги, соціальної рівності, моралі. В роботі «Духовна медицина» він наголошує: «Якщо людина буде проявляти справедливість і скромність, буде менш прискіпливою до інших людей, менш упертою і надокучливою з ними, то її будуть більше поважати» [5, с. 83].

У роботах філософа також піднімаються питання співмірності доходів і витрат, накопичення благ. Погляди ар-Разі на співмірність доходів і витрат, накопичення благ близькі до ареотологічної етики Аристотеля: доходи завжди мають перевищувати розходи, щоб була можливість накопичити блага на випадок непередбачених обставин, але під час накопичення благ необхідно дотримуватися міри, щоб у людях не розвивалася скнарність, яка негативно впливає на моральність [5, с. 74–75].

Основною і першочерговою задачею людини мислитель вважав навчання і виховання. У четвертій главі «Духовної медицини» він прямо вказує, що необхідно багато читати і навчатися для того, щоб стати справжньою людиною. Але, крім цього, людина повинна

виявити в собі всі недоліки і вади, тільки так можна позбавитись від них: «До тих пір, доки людина не побачить їх своїми очима і не розпізнає їх, вона не зможе їх позбутися» [5, с. 83].

Представляє інтерес демократична спрямованість учення Абу Бакра ар-Разі. Так, він щиро переконаний у тому, що дітей бідняків легше виховувати і прищеплювати їм добродесну поведінку, ніж дітям багатіїв і знаті: «Діти незаможних людей від того, що вони живуть бідно і скромно, можуть стати добродесними, бо їм, на відміну від інших, легше проявляти стриманість і долати труднощі виховання і навчання» [4, с. 146]. Його демократичні погляди, як і всі інші переконання, не були простою декларацією, вони підтверджувалися конкретними практичними діями. Крім усього іншого, ар-Разі написав роботу, в якій піднімалися питання надання медичної допомоги простим людям, для яких ця допомога була недоступною. Ця праця так і називається: «Той, кому лікар не доступний» (також відома як «Медицина бідних»).

Гуманізм філософа проявляється і в його евдемоністичному підході до визначення сенсу людського життя. Теорія моралі ар-Разі ґрунтується на принципі насолоди, з яким пов'язане вище благо – людське щастя. Усі питання життя людини він розглядає у контексті цього принципу. Під насолодою ар-Разі розуміє звільнення від страждань, головними умовами якого вважає забезпечення необхідними благами, розумний підхід до вирішення будь-яких проблем, передбачення наслідків своїх вчинків і діянь, підкорення усіх пристрастей розуму, подолання тих лихих звичаїв, що ведуть людину до нещастя.

Мислитель пов'язує насолоду з поміркованістю, почуттям міри: сенс насолоди у тому, щоб користуватись усіма благами, задовольняти природні потреби, але дотримуватись міри в усьому. Надмірна безперервна насолода призводить до страждань, позбавляє людину почуття справжнього задоволення. Вести розумне, здорове життя, уникати страждань, бути справедливим, моральним, добродесним, корисним іншим людям, служити їм, не боятися смерті – це основні вимоги теорії евдемонізму ар-Разі. Однак учений не був епігоном Епікура. Так, для давньогрецького філософа найкращим засобом запобігання страждань було самоусунення від тривоги і небезпек, суспільних і державних справ, досягнення незалежності від зовнішніх умов; ар-Разі, навпаки, наполягає на соціальній активності, зобов'язує людину бути корисною суспільству, долати перешкоди, закликає людей виконувати свої суспільні обов'язки.

Таким чином, Абу Бакр ар-Разі як мислитель-гуманіст вважав людину найдостойнішою істотою, створеною Богом. Основою гуманізму для нього були турбота про народ, захист його від нещастя, правильне виховання, навчання і розвиток людської душі. Питання, які піднімались у його роботах, з огляду на свій загальнолюдський, глобальний характер не втратили актуальності й у нашій динамічній, сповненій соціально-духовними колізіями епосі. Серед них проблема людини, її сутності та духовних сил, значення розуму і виховання добродесності, взаємодопомоги як умови існування людського співтовариства, моральний прогрес людства.

Список використаної літератури

1. Фролова Е.А. Дискурс современной арабской философии / Е.А. Фролова. – М. : Языки славянских культур, 2012. – 72 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://iphras.ru/uplfile/smironov/mysl/issled/4/froidis1.pdf>.
2. Arkoun M. Peut-on parler d'humanisme aujourd'hui? / M. Arkoun [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.michel-david.fr/info/images/stories/mArkoun/ Humanisme-daujourd'hui.pdf>.
3. Лубська М.В. Особливості фальсафа у контексті створення, розробки ідеальних, уможлидних систем для реалізації суспільно-релігійних потреб / М.В. Лубська // Наукові

записки [Національного університету «Острозька академія»]. Серія «Історичне релігієзнавство». – 2010. – Вип. 3. – С. 132–142. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eprints.oa.edu.ua/490/1/12.pdf>.

4. Розй З. Мунтахаби осор / З. Розй. – Душанбе : Адиб, 1989. – 160 с.
5. Абу Бакр Ар-Рази. Духовная медицина / Абу Бакр Ар-Рази – Душанбе : Ирфон, 1990. – 88 с.

HUMANISTIC IDEAS OF ABU BAKR AR-RAZI'S PHILOSOPHY

Rahim Amir Hussain

*Odessa I.I. Mechnikov National University, Faculty of Philosophy,
Department of Philosophy and Fundamentals of Humanities
Novoselskyi Str., 64, 65082, Odesa, Ukraine*

Humanism is a fundamental principle of philosophy of the persian prominent thinker of IX – X centuries Abu Bakr ar-Razi. In the works of ar-Razi the human being is presented as the greatest being, the best of all beings of nature. The significance of a human doesn't depend on his origin, place and social status. From the standpoint of humanity he says that God created all people equal, criticizes the violence and immoral behavior, thinks about the duty and the way of philosopher's life, declares eudaemonistic approach to the definition of the meaning of life.

Key words: humanism, Islamic philosophy, falsafa, spiritual medicine, ethics, rationality, morality, peripateticism, platonism, virtue, eudemonism.